

Mgr Rozalia Słodczyk

Ekfrazja i hypotypoza. Interferencje literatury i malarstwa w prozie włoskiej i eseistyce polskiej XX wieku

Rozprawa podejmuje zagadnienie przywołania dzieła sztuki plastycznej w tekście językowym, ujęte w ramę problemową wyznaczoną przez dwa starożytnej proweniencji terminy „ekfrazja” i „hypotypoza”. Punkt wyjścia rozważań stanowią kwestie teoretyczne, a celem jest przeglądowo-rekapitulacyjne omówienie i próba uporządkowania zagadnień wpływających ze związku słowa i obrazu, podejmowanych w dyskursie teoretycznoliterackim i komparatystycznym. W centrum uwagi pojawiają się problemy: relacji między pojęciami intersemiotyczności, interartystyczności a intermedialności; definiowania i zależności między kategoriami obrazowości, malarskości a ikonizacji; oddzielenia prezentacji od reprezentacji; zapośredniczenia przez medium werbalne medium wizualnego. Praca korzysta również z rozpoznań translantologii i podejmuje namysł nad wiążącymi się z przekładem intersemiotycznym pytaniami. Zarówno ekfrazja, jak i hypotypoza wymagają bowiem potraktowania pisma jako medium, które odsyła do świata pozajęzykowego, gdyż ich przedmiotem jest obraz należący do tego właśnie świata

Rozprawa ma na celu sprawnie nazwać sposoby, w jakie obraz wkracza do tekstu, a terminy „ekfrazja” i „hypotypoza”, które zostały od siebie oddzielone, służą usystematyzowaniu relacji werbalno-wizualnych zachodzących między tekstami kultury. Pojęcia, na które wskazują przywołane terminy, są pojmowane jako strategie tekstowe związane z uobecnianiem dzieła sztuki, jako specyficzne formy podawcze raczej niż elementy taksonomii genologicznej. Praca sięga do tradycji klasycznej retoryki i jej narzędzi analitycznych – przypomina znaczenia używanych w niej terminów i wykorzystuje je następnie w analizie tekstów. Wynika to z przekonania o operatywności i produktywności tych kategorii. Proponuje się więc ujęcie problematyki przeniesienia obrazu na tekst językowy w odniesieniu do starożytnych podręczników retoryki, tzw. progymnasmata, a także *Institutio oratoria* Kwintyliana oraz *Eikones* Filostrata. Prezentuje się istotę i funkcję ekfrazy i hypotypozy rozumianych jako figury retoryczne odpowiedzialne za efekt unaocznienia, by następnie skonfrontować dawne pojmowanie z zakresem znaczeniowym przypisywanym terminom we współczesnych badaniach. Starożytni rozumieli bowiem ekfrazę i hypotypozę jako mowę,

która bezpośrednio i silnie oddziałuje na odbiorcę, apeluje do jego pamięci, uczuć i imagacji za pomocą sugestywnego opisu i retorycznej perswazji. Punkt ciężkości gdzie indziej spoczywa we współczesnych ujęciach ekfrazy.

Praca przywołuje funkcjonujące w nauce światowej definicje i typologie ekfrazy, zwraca uwagę z jednej strony na proliferację kategoryzacji, z drugiej – na powiązane z tym pojęciem tematy, takie jak: pozycja ekfrazy w krytyce sztuki, wpływ trybu widzenia na tryb opisywania, status deskrypcji w ekfrazie. Dąży się do przedstawienia konkretnej koncepcji ekfrazy, tzn. zarówno jej szczegółowej definicji, jak i typologii. Proponuje się podział na ekfrazy krytyczne (użytkowe) i literackie (pretekstowe) oraz w dalszej kolejności podział ekfraz literackich na denotacyjne, konotacyjne i kombinacyjne. Z kolei pojęcie hypotypozy zostaje zanalizowane w kontekście takich zjawisk, jak: *trompe l'oeil*, anamorfoza, *mise en abyme* oraz palimpsest. Termin „hypotypoza” zostaje zakorzeniony w swoim pojmowaniu klasycznym, a zarazem służy do nazywania zjawisk nietożsamyh z ekfrazą *sensu stricto*, gdyż wydaje się potrzebne wydzielenie z obszaru studiów nad relacjami werbalno-wizualnymi pola różnego od ekfrazy. Hypotypoza wyróżnia się tym, że tekst zasadniczo nie opisuje dzieła sztuki, ale staje się jego werbalnym wariantem, jego transpozycją, innymi słowy, ekwiwalentem strukturalno-tematycznym, w którym fabuła stanowi swoistą ożywioną alegorię obrazu. Praca postuluje mówienie o dwóch typach hypotypozy: mimetycznym i diegetycznym.

Teoria nie stanowi punktu dojścia, ale tworzy ramę dla części analityczno-interpretacyjnej. Jej dokumentację materiałową stanowią teksty narracyjne, w tradycyjnej genologii włączane do tzw. gatunków pogranicznych, tj. eseje, teksty uznawane w niej za literackie (głównie opowiadania) oraz teksty wyłączone z obszaru jej zainteresowań (naukowe, z zakresu historii sztuki). Analizuje się wybrane, reprezentatywne i wyraziste, utwory polskich i włoskich twórców XX wieku. Rozprawa odnosi do tych przypadków ekfrazy i hypotypozy, których przedmiotem jest malarstwo, a uwagę przykuwają opisy konkretnych i realnych dzieł sztuki. Formę ekfrazy łączy się z analizami historyków sztuki i krytyków, a także z esejami o sztuce autorstwa pisarzy (gdzie odnajdujemy komponenty deskrypcyjno-informacyjny i analityczno-interpretacyjny) oraz spełniające ten warunek przypadki opisów dzieł sztuki w tekstach prozatorskich i poetyckich. Hypotypozę z kolei wiąże się w pracy przede wszystkim z przypadkami literackich form narracyjnych.

W badaniu każdej relacji werbalnej o sztuce została zastosowana metoda tzw. analizy interartystycznej, tzn. przybliża się najpierw sam artefakt, a następnie analizuje i interpretuje

relację tekstową. Za każdym razem następuje też określenie, z jakim rodzajem ekfrazy bądź hypotypozy mamy do czynienia – korzysta się przy tym z typologii zaproponowanej w części teoretycznej rozprawy. Analizy odnoszą się także do przypadków, gdy ten sam obraz pojawia się w tekstach różnych autorów. To pozwala klarownie wydobyć warianty opisywania, eksplikowania i interpretowania, a także ukazać odmienność sposobów przybliżania dzieła w tekście na obszarze obejmującym i ekfrastyczne, i hypotypiczne pisanie o sztuce. Teksty – eseje i opowiadania – dowodzą, jak w praktyce rozmaicie można widzieć i opisywać artefakty, jaką rolę w procesie widzenia odgrywają czynniki kulturowe oraz uwarunkowania determinujące wiedzę, doświadczenie, wrażliwość i zainteresowania oglądającego. Relacja o tym samym dziele sztuki będzie nadto inna w eseju literata (ekfaza literacka), inna w fikcji literackiej (hypotypoza) i inna u historyka sztuki (ekfaza krytyczna). Ekfaza i hypotypoza zwykle tak przekształcają źródłowy artefakt, że uwypukla się ich odrębność. Inność wiąże się z indywidualnym oddziaływaniem na danego patrzącego, ujawniającym się następnie poprzez idiomatyczne opisywanie, objaśnianie i interpretowanie artefaktu w danym tekście. W rezultacie zostaje często uobecniony sam piszący, jego cele, kontekst kulturowy i moment historyczno-społeczny, w którym odczytuje on obraz.

Spośród tekstów polskich, sięgających do sfery wizualnych modeli, na warsztat zostały wzięte eseje kilku polskich autorów traktujących o sztuce, nie tylko najbardziej rozpoznawalnych (Aleksandry Olędzkiej-Frybesowej, Joanny Pollakównej, Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, Zbigniewa Herberta, Ewy Kuryluk, Wojciecha Karpińskiego, Adama Zagajewskiego, Ewy Bieńkowskiej). Z kolei do analizy i interpretacji hypotypozy służą wybrane przykłady z twórczości jednego włoskiego autora, Antonia Tabucchiego, którego utwory literackie dostarczają najlepszego i najbardziej różnorodnego materiału, pozwalającego wydobyć różne jej typy (warianty hypotypozy mimetycznej i diegetycznej).

W zakończeniu, zamiast podsumowania, zostaje przybliżony jeszcze jeden tekst Antonia Tabucchiego, o znamienym tytule *Tłumaczenie*. „Tłumaczenie” to zarówno objaśnianie, jak przekładanie, a w opowiadaniu obraz zostaje zarazem objaśniony (skomentowany) i przełożony (opisany, czyli przetłumaczony z języka wizualnego na język werbalny). Ekspresyjna deskrypcja unaocznia tutaj obraz niewidomej osobie, a odbiorca rozpoznaje zakamuflowaną obecność plastycznego wzorca. W tym sensie utwór jest doskonałą hypotypozą, tj. opisem dzieła sztuki, które staje się rzeczywistością, albo odwrotnie – opisem rzeczywistości, która okazuje się dziełem sztuki. W rezultacie tekst zwraca uwagę na

problematyczność opisu, który może przekształcać się w opowiadanie o obrazie, a także na potencjał narracyjności zawarty w przedstawieniu plastycznym. Dodatkowo stykamy się tu pośrednio z komentarzem do zagadnień teoretycznych: doświadczenia oglądowego i mediacji werbalnej (pytanie o zdolność języka do wizualizowania i ekwiwalentyzowania obrazu, o ograniczenia wypowiedzi deskryptywnej). W ten sposób wykazana zostaje po raz kolejny dyferencjacja deskrypcji dzieł sztuki, o której traktuje rozprawa.

Borawka Jodanik